

حسابرسی، نظارت و بازرسی در قرآن و سیره پیامبر (ص) و امیرالمؤمنین (ع):

مطالعه‌ای در مبانئ و کاربردها

فرهاد ملکشاهی^۱

چکیده

حسابرسی، نظارت و بازرسی سه مفهوم بنیادین در نظام مدیریتی و حکمرانی اسلامی هستند که ریشه در آموزه‌های وحیانی قرآن و سیره معصومان دارند. در این پژوهش تلاش شده است تا با اتکا بر منابع اصیل اسلامی، جایگاه و اهمیت این سه مفهوم بررسی و بازخوانی شود. هدف از این تحقیق شناخت نظام‌مند کاربرد این سه مفهوم در حکمرانی است. از لحاظ روش تحقیق کیفی و مبتنی بر تحلیل محتوای اسناد دینی است که داده‌ها به صورت مطالعه کتابخانه‌ای و تحلیل متون قرآنی، روایی و تاریخی گردآوری شده است. پرسش محوری مقاله این است که: «قرآن و سیره پیامبر اکرم (ص) و امیرالمؤمنین علی (ع) چه الگویی برای حسابرسی، نظارت و بازرسی در نظام حکمرانی اسلامی ارائه می‌دهند؟» یافته‌های حاصل از مطالعه نشان می‌دهد که در نگاه قرآن و معصومان (ع)، حسابرسی، نظارت و بازرسی نه تنها یک ضرورت اداری، بلکه یک اصل ایمانی و اخلاقی است که به عدالت اجتماعی و سلامت حکومت منجر می‌شود. قرآن کریم بارها بر اصل پاسخ‌گویی، شفافیت، مبارزه با فساد و ضرورت مراقبت از مسئولیت‌ها تأکید کرده است. در سیره پیامبر (ص)، نمونه‌های روشنی از نظارت بر کارگزاران و بازرسی دقیق عملکرد آنان مشاهده می‌شود. همچنین امام علی (ع) در دوران مسئولیت خود با تأسیس نظام نظارتی منسجم و پیگیری فساد اقتصادی و اداری، الگویی ماندگار برای حکمرانی دینی بر جای گذاشت. نتایج حاصل از این تحقیق نشان می‌دهد که سه مفهوم محوری حسابرسی، نظارت و بازرسی در مجموع به مثابه اصل بنیادین حکمرانی اسلامی در اندیشه اسلامی هستند و می‌توانند الهام‌بخش اصلاح نظام‌های مدیریتی و پایه‌های حکمرانی صالح باشند.

کلیدواژه‌ها: حسابرسی، نظارت، بازرسی، قرآن، سیره نبوی، سیره علوی.

۳

سال دوم

بهار و تابستان ۱۴۰۴

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۴/۲۲

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۶/۱۹

صص: ۸۹-۱۰۹

شاپا چاپی:

شاپا الکترونیکی:

DOR:

۱. عضو هیئت علمی و استادیار دانشکده و پژوهشکده علوم انسانی، دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین

علیه السلام، malekshahi56@gmail.com

مقدمه

نظارت، بازرسی و حسابرسی از جمله سازوکارهای اساسی حکمرانی در همه نظام‌های سیاسی و اجتماعی به شمار می‌روند. تجربه تاریخی نشان داده است که نبود نظام نظارتی کارآمد، همواره زمینه ساز فساد، تبعیض و ناکارآمدی بوده است (حسینی، ۱۳۹۵). در جوامع مدرن، این مفاهیم در قالب نهادهایی چون دیوان محاسبات، سازمان‌های حسابرسی و دستگاه‌های بازرسی کل شکل یافته‌اند (رحمانی، ۱۳۹۸). با این حال، در سنت اسلامی، نظارت و حسابرسی صرفاً یک ضرورت اداری نیستند، بلکه به عنوان یک اصل دینی و اخلاقی معرفی شده‌اند که ریشه در آموزه‌های وحیانی قرآن و سیره معصومان دارند (مطهری، ۱۳۷۸؛ جعفریان، ۱۳۸۷). اسلام به عنوان دینی جامع، در کنار جنبه‌های عبادی، توجه ویژه‌ای به ابعاد اجتماعی و سیاسی حیات بشر دارد و برای تنظیم زندگی جمعی دستورالعمل‌های دقیق ارائه کرده است. یکی از مهم‌ترین این دستورالعمل‌ها، اصل «مسئولیت‌پذیری» و «پاسخ‌گویی» است که در متون مقدس مورد تأکید قرار گرفته است. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «وَقِفُّهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ» (صافات / ۲۴)، که دلالت بر شمول اصل پاسخ‌گویی در نظام الهی دارد (طباطبایی، ۱۹۹۷). بر اساس این آیه، هیچ فردی اگر در بالاترین مقام سیاسی باشد، از حسابرسی معاف نیست.

سیره پیامبر اکرم (ص) نیز مملو از نمونه‌های نظارتی است. آن حضرت به‌طور منظم کارگزاران خویش را مورد ارزیابی قرار می‌داد و در صورت مشاهده انحراف یا سوءاستفاده، برخورد قاطع می‌کرد (جعفریان، ۱۳۸۷). در دوران خلافت امام علی (ع) نیز این اصل با جدیت دنبال شد. نامه مشهور امام به مالک اشتر، سندی تاریخی از نظام نظارتی کارآمد در حکومت اسلامی است که در آن، امام کارگزاران را موظف به رعایت عدالت و شفافیت می‌سازد (نهج البلاغه، نامه ۵۳). مسئله اصلی این پژوهش در چنین بستری شکل می‌گیرد: در شرایطی که جوامع اسلامی امروز با چالش‌هایی همچون فساد اداری، ضعف شفافیت و ناکارآمدی مدیریتی مواجه‌اند، چگونه می‌توان با رجوع به قرآن و سیره معصومان، الگوی مؤثری از حسابرسی، نظارت و بازرسی برای حکمرانی اسلامی استخراج کرد، به تعبیر دیگر، پرسش محوری مقاله چنین است: حسابرسی، نظارت و بازرسی در متون اسلامی چه جایگاهی دارند و چگونه می‌توان آموزه‌های اصیل را در طراحی

نظام‌های نظارتی معاصر به کار گرفت، اهمیت این پرسش از آن جهت است که امروزه علی‌رغم تأکید حکومت‌های اسلامی بر ارزش‌های دینی، نهاد‌های نظارتی در عمل با چالش‌های جدی مواجه‌اند (حیدری، ۱۳۹۹). بازخوانی آموزه‌های قرآنی و سیره‌ای، علاوه بر غنای نظری، می‌تواند راهگشای اصلاحات عملی در نظام‌های اداری و سیاسی باشد. این مقاله بر آن است که با رویکردی کیفی و تحلیل محتوایی، مضامین مرتبط با حسابرسی، نظارت و بازرسی در منابع اسلامی را استخراج و تبیین کند و به این پرسش بنیادین پاسخ دهد که این سه اصل چگونه می‌توانند به‌عنوان ستون‌های اصلی حکمرانی صالح در اسلام معرفی شوند؟

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

به‌طور کلی در قرآن، کلمه نظارت و مشتقات آن ۲۹ بار و در نهج‌البلاغه ۴۳ بار تکرار شده است و این تکرار، اهمیت موضوع را می‌رساند. با اندک تأملی در آیات قرآن کریم و روایاتی که از پیامبر (ص) و ائمه هدی علیهم‌السلام رسیده، چنین برداشت می‌شود که از نه روش، نظارت بر اعمال و افکار و نیت انسان‌ها انجام می‌گیرد. ایستادن در پیشگاه خداوند، در قیامت، برای حسابرسی اعمال، از حوادث بزرگ آن روز است: «وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ» (۳) «أَلَا يَظُنُّ أُولَئِكَ أَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ» (۴) «لِيَوْمٍ عَظِيمٍ» (۵) «يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ» (۶)؛ و چون برای آن‌ها پیمان‌ه یا وزن نمایند کم می‌گذارند. آیا آن‌ها گمان نمی‌کنند که برای حساب و کتاب برانگیخته می‌شوند، در روزی بزرگ؟ روزی که همه مردم برای محاسبه و داوری در پیشگاه پروردگار جهانیان برمی‌خیزند (قرآن؛ ۸۳:۱-۳)، در ادامه جهت تبیین و تشریح موضوع تحقیق به مفاهیم و تعاریف حسابرسی، حسابرس، نظارت، بازرس و همچنین اهداف و کارکردهای هر یک از این مفاهیم و انواع و مراحل حسابرسی و نظارت پرداخته شده است.

مفاهیم و تعاریف

حسابرسی: فرایندی است بسامان به شکل جمع‌آوری و ارزیابی بی‌طرفانه شواهد درباره ادعاهای مربوط به فعالیت‌ها و وقایع اقتصادی برای تعیین میزان انطباق این ادعاها با معیارهای از پیش تعیین‌شده و گزارش نتایج به اشخاص ذی‌نفع (کونتز و همکاران، ۱۳۷۸)، این تعریف به صورت عمده و جامع ارائه شده است تا انواع مختلف حسابرسی را شامل شود. برخی از عبارات

این تعریف نیاز به توضیح بیشتری دارد. عبارت فرایند بسامان بر این نکته دلالت دارد که حسابرسی بر اساس برنامه‌ریزی مناسب انجام می‌شود. برنامه‌ریزی مناسب شامل جمع‌آوری و ارزیابی بی‌طرفانه شواهد است. حسابرسان باید با حفظ بی‌طرفی نسبت به جمع‌آوری و ارزیابی مربوط بودن و اعتبار شواهد بپردازند. اگرچه نوع، میزان و قابلیت اتکای شواهد در کارهای مختلف حسابرسی می‌تواند متفاوت باشد، اما جمع‌آوری و ارزیابی شواهد، بخش اعظم فعالیت‌های حسابرسان را تشکیل می‌دهد. شواهدی را که حسابرسان جمع‌آوری می‌کنند باید درباره ادعاهای مربوط به فعالیت‌ها و وقایع اقتصادی باشد. در حسابرسی، واژه ادعا معنای ویژه‌ای دارد و به اظهارات ضمنی یا صریح مدیریت اطلاق می‌شود که در قالب صورت‌های مالی، اسناد و مدارک یا دستگاه‌ها تجسم می‌یابد. برای مثال، صورت‌های مالی اساسی تهیه شده توسط مدیران شامل چند ادعا است. از جمله مبلغی که در ترازنامه در سرفصل اموال، ماشین‌آلات و تجهیزات نشان داده می‌شود، بیانگر این است که مدیران ادعا دارند: شرکت بر این دارایی‌ها مالکیت دارد و از این دارایی‌ها در فرایند عادی عملیات تولیدی یا خدماتی خود استفاده می‌کند و این مبلغ، بهای تمام‌شده تاریخی پس از کسر استهلاک انباشته این دارایی‌ها است (الوانی، ۱۳۸۰).

هدف حسابرسان از مقایسه شواهد جمع‌آوری‌شده با ادعاهای مربوط به فعالیت‌ها و وقایع اقتصادی، تعیین میزان انطباق ادعاهای مزبور با معیارهای از پیش تعیین شده است. اگرچه معیارهای مختلفی برای تعیین میزان انطباق وجود دارد، اما در تنظیم صورت‌های مالی اساسی، معمولاً معیار اصلی و موردقبول، اصول حسابداری یا استانداردهای حسابداری است. در بند ۲ بخش ۲۰۰ استانداردهای حسابرسی کشور نیز تأکید شده است که هدف از حسابرسی صورت‌های مالی، اظهارنظر نسبت به این موضوع است که آیا صورت‌های مالی بر اساس استانداردهای حسابداری تهیه شده است یا خیر. (استانداردهای حسابرسی ایران تجدیدنظر شده، ۱۳۸۵). هرچند در بازنگری استاندارد حسابرسی مزبور در سال ۱۳۹۱، هدف حسابرسی، افزایش میزان اطمینان استفاده‌کنندگان به صورت‌های مالی است. این هدف با اظهارنظر حسابرسی نسبت به اینکه آیا صورت‌های مالی از تمام جنبه‌های بااهمیت، طبق چارچوب گزارشگری مالی مربوط تهیه شده است یا خیر، تأمین می‌شود. انجام حسابرسی طبق استانداردهای حسابرسی و رعایت الزامات آیین رفتار حرفه‌ای، مبنای لازم را برای اظهارنظر حسابرسی فراهم می‌کند. (استانداردهای حسابرسی، ۱۳۹۱). در این متن

تعاریف مختلف حسابرسی و کارکردهای آن از نگاه اسناداردها و تعاریف از نظر خبرگان اشاره شده است.

حسابرس: به فرد یا مؤسسه‌ای گفته می‌شود که مسئولیت نهایی حسابرسی صورت‌های مالی یا ارائه خدمات مرتبط را به عهده دارد. حسابرس باید فردی مستقل از سازمانی باشد که در حال رسیدگی آن است. حسابرس باید در ظاهر و محتوا مستقل از صاحب کار باشد (کونتز و همکاران، ۱۳۷۸).

نظارت: از ارکان مدیریت نوین در همه دستگاه‌ها، موضوع نظارت است. اهمیت و ضرورت این رکن در مدیریت به گونه‌ای است که به واسطه آن حصول اطمینان از صحت حرکت همه عوامل به سمت اهداف تعیین شده محقق می‌گردد. امروزه امر نظارت و بازرسی در همه حکومت‌ها و جوامع امری ضروری و مقبول است، همچنان که در سنت نبوی (صلی الله علیه و آله) و سیره علوی (علیه السلام) نیز مورد تأکید فراوان بوده است. نظارت، بازرسی و کنترل واژه‌های مترادفی هستند که در زبان فارسی چنین تعریف شده‌اند: بازرس کسی است که مأمور رسیدگی به کارهای یک فرد یا مؤسسه یا اداره بوده و بازرسی همان عمل بازرس است. در تعریف نظارت نیز عمل ناظر یا مراقبت در اجرای امور شغلی و حسن جریان بخشی از امور را نظارت گویند. کنترل نیز به معنی واری و بازرسی آمده و توصیه شده است که از استعمال این واژه بیگانه احتراز گردد.

به هر روی، مفاهیم مذکور در عمل معنا و مفهوم مشابهی دارند، لیکن از حیث عموم و خصوص بودن دارای تفاوت‌هایی هستند (کونتز و همکاران، ۱۳۷۸). واژه نظارت دارای مفهوم عام بوده و می‌تواند در خانواده، اداره و جامعه وجود داشته باشد. همچنین نظارت به عنوان یکی از اصول مهم مدیریت به شمار می‌آید به طوری که هر مدیری لازم است تا به زیرمجموعه خود نظارت داشته باشد. لیکن واژه بازرسی می‌تواند به عنوان یکی از ابزارهای نظارت تلقی گردد، بدین معنی که نظارت دقیق نیازمند یک فرآیند بررسی و ارزیابی بوده و برای به دست آوردن میزان تحقق اهداف و رسالت سازمان، بازرسی به عمل می‌آید؛ بنابراین می‌توانیم بگوییم حیطه بازرسی در برابر نظارت محدودتر است. درمجموع این نکته قابل توجه است که سازمانی موفق خواهد بود که دارای سیستم نظارتی و بازرسی بهره‌ور باشد. یک سیستم دقیق می‌تواند با ارائه برنامه‌ریزی مناسب،

مدیریت را در جهت شناسایی و پاسخ به موقع و اثربخش در برابر عواملی که حیات سازمان را تهدید می‌کند توانا سازد (اولانی، ۱۳۸۴).

بازرسی: برای این مفهوم در ادبیات رایج علمی تعاریف متعددی شده است که به چند نمونه آن اشاره می‌شود. بازرسی فعالیتی منظم، هدفمند و مبتنی بر برنامه است که وظیفه دارد عملکرد دستگاه‌ها را با قوانین و مقررات مقایسه و گزارش اقدامات اصلاحی را ارائه کند (علوی تبار، ۱۳۹۰). بازرسی ابزاری برای ارزیابی عملکرد و انطباق با استانداردها است که نتایج آن برای اصلاح فرآیندها به کار گرفته می‌شود (حاج کریمی، ۱۳۸۷). بازرسی فرآیندی هدفدار جهت بررسی انطباق عملکرد با قوانین و مقررات است (صراف زاده، ۱۳۸۹). لذا این گونه می‌توان گفت که: بازرسی فعالیتی منظم، هدفدار و دارای برنامه است که وظیفه دارد عملکرد جامعه مورد بازرسی را با قوانین، مقررات و استانداردهای تعیین شده مورد مقایسه قرار دهد و نتایج بررسی را جهت به کارگیری اقدامات اصلاحی منعکس نماید.

اهداف و کارکردها

هدف از نظارت الهی: این نظارت گسترده و کامل است و انسان خود را همواره در محضر خدا و سایر ناظران احساس کند و به‌سوی نافرمانی خدا کشیده نشود. غفلت از این امر باعث نافرمانی‌هاست (نوروزیه، ۱۳۸۴)، ارزیابی و سنجش اعمال: خداوند پس از نظارت، اعمال را ارزیابی و پاداش یا کیفر مناسب می‌دهد. «وَنُضَعُ الْمَوَزِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَمَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَكَفَى بِنَا حَسِيبِينَ» (انبیاء: ۴۷) ما برای روز قیامت، ترازوهای عدالت را می‌گذاریم، در این صورت به‌هیچ‌وجه کسی مورد ستم واقع نمی‌شود و اگر به‌اندازه دانه‌ای از خردل [حق کسی باشد] آن را [برای سنجش] می‌آوریم و همین که ما حسابرس باشیم کفایت می‌کند (ابراهیمی، محمدحسین، جلد ۱، صفحه ۳۲۶) (قرآن؛ ۲۱:۴۷).

نظارت و کنترل، سنت ثابت الهی: یکی از سنت‌های ثابت الهی، نظارت کامل، دقیق و مداوم بر اعمال و نیت انسان‌ها و بازرسی و ارزیابی آن‌هاست. خداوند متعال در این دنیا، دقیقاً بر تمام اعمال، گفتار و نیت انسان‌ها نظارت دارد و بر مبنای همین نظارت دقیق و کامل است که در روز قیامت، همه کارهای انسان را مورد ارزیابی و سنجش قرار می‌دهد و پاداش یا کیفر مناسب را برای هر یک از آن‌ها تعیین می‌کند... خداوند در قرآن کریم بارها در آیات متعدد، مسئله نظارت و

بازرسی اعمال بندگانش را مطرح کرده و خود را شاهد و ناظر کارهای بندگان خود معرفی می‌نماید: وَقُلْ أَعْمَلُوا فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَ وَسَتُرَدُّونَ إِلَىٰ عِلْمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (توبه: ۱۰۵)؛ بگو عمل کنید، خداوند و رسول خدا و مؤمنان اعمال شما را می‌بینند و به‌زودی به سوی کسی باز می‌گردید که پنهان و آشکار را می‌داند و شما را به آنچه عمل می‌کردید خبر می‌دهد. همچنین شش گروه کار نظارت بر اعمال و افکار و نیت انسان‌ها را بر عهده دارند:

خداوند سبحان: وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ وَمَا تَتْلُو مِنْهُ مِنْ قُرْآنٍ وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ وَمَا يَعْزُبُ عَنْ رَبِّكَ مِنْ مِثْقَالِ ذَرَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ وَلَا أَصْغَرَ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْبَرَ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ (یونس: ۶۱)؛ ای پیامبر! در هیچ شغل و کاری نمی‌باشی و هیچ بخشی از قرآن را که از سوی خداست، تلاوت نمی‌کنی و [شما ای مردم!] هیچ کاری انجام نمی‌دهید، مگر آنکه وقتی سرگرم به آن کار هستید، گواه و شاهد شماییم و به اندازه وزن ذره‌ای در زمین و آسمان از پروردگارت پوشیده نیست و نه کوچک‌تر از آن ذره و نه بزرگ‌تر از آن نیست، مگر آنکه در کتابی روشن ثبت است (قرآن: ۱۰: ۶۱). حسابرسی خداوند، به اعمال ظاهری و باطنی انسان: «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَٰئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا» (اسراء، ۳۶) و از چیزی که بدان علم نداری (در مرحله اعتقاد و گفتار و عمل) پیروی مکن، زیرا گوش و چشم و دل، هر یک مورد سؤال قرار خواهند گرفت (از انسان درباره کارهای آن‌ها و از آن‌ها درباره کارهای خودشان می‌پرسند) (قرآن: ۱۷: ۳۶)،

یکی از حیاتی‌ترین ارکان یک مدیریت سالم و کارآمد وجود یک نظام کامل و دقیق حسابرسی، نظارت و بازرسی است. البته ضرورت وجود آن به معنای نداشتن اعتماد نیست و منافاتی باهم ندارند؛ چرا که در این سه مقوله به دنبال نقاط قوت و توانایی‌های افراد بوده و هم به دنبال نقاط ضعف و کاستی‌های آنان؛ زیرا شناخت نقاط مثبت و استعدادها و توانایی‌های افراد نقش بسزایی در بالا بردن کارایی سازمان دارد و مدیریت سازمان با توجه به توانایی‌های شناخته شده افراد، می‌تواند تصمیمات معقول و صحیح‌تری در مورد کارکنان سازمان و نقش‌های سازمانی آن‌ها بگیرد. این امر هم کارایی و موفقیت سازمان را به دنبال خواهد داشت و هم به رشد و تکامل و پیشرفت کارکنان سازمان کمک خواهد کرد (مدیریت اسلامی، اولانی، ۱۳۸۴)، و از آنجا که دین

مبین اسلام دینی کامل و جامع و پاسخگوی تمام نیازهای تکاملی انسان است (حسینی، ۱۳۸۲) و هر آنچه تکامل و سعادت انسان در گرو آن باشد در آموزه‌های دینی یافت می‌شود، در این زمینه نیز دستورات دارد و مدیران مسلمان را به داشتن یک نظام دقیق، جدی و عادلانه نظارت و بازرسی سفارش می‌کند. از آنجا که خداوند متعال بهتر از هر کس دیگر، با ویژگی‌ها و روحیات انسان آشناست و انسان را کاملاً می‌شناسد چرا که خالق اوست و باتوجه به این که خداوند متعال خودش بر اعمال انسان نظارت می‌کند و حتی علاوه بر خودش، ناظران دیگری نیز معین نموده و این همه تأکید بر روی نظارت و بررسی اعمال انسان می‌کند، می‌توان استدلال کرد که نظارت، حسابرسی و بازرسی بر انسان، یک کار ضروری و لازم است و مدیران مسلمان مجموعه‌ها و سازمان‌های اسلامی نیز باید خود را موظف به نظارت بر عملکرد افراد سازمان خود نمایند و عملکرد آن‌ها را دقیقاً ارزیابی کنند (نوروزیه، ۱۳۸۵)،

پیامبران و امامان علیهم السلام: «فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيداً» (نساء: ۴۱)؛ چگونه خواهد بود آن روز که از هر امتی گواهی می‌آوریم و تو (پیامبر خاتم) را گواه بر این امت قرار می‌دهیم (قرآن؛ ۴:۴۱)، سیره پیامبر (ص): نظام نظارت و بازرسی لازمه حفظ سلامت و رشد سازمان‌هاست. پیامبر محمد (ص) برای نظارت بر عملکرد کارکنان خود، بازرس و ناظرانی تعیین می‌کرد (وسائل الشیعه، ج ۱۱، ص ۴۴)،

سیره حضرت علی (ع): حضرت علی (ع) در حکومت و مدیریت خود، نظارت دقیق و مستقیم بر کارگزاران داشتند و بازرسان مخفی برای بررسی اعمال منصوب می‌کردند. ایشان علاوه بر گزارش‌های بازرسان، کارکنان را نیز مورد سؤال قرار می‌دادند و نامه‌های متعددی برای ارزیابی عملکرد می‌نوشتند (نهج البلاغه، نامه ۴۵ و ۴۰)،

فرشتگان: «وَجَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَشَهِيدٌ» (ق: ۲۱)؛ در قیامت، هر انسانی با فرشته‌ای است که او را به‌سوی حساب سوق می‌دهد و شاهدهی بر اعمال او است (قرآن؛ ۵۰:۲۱)،

اعضای بدن انسان: زبان، دست، پا، چشم و گوش شاهد و ناظر بر اعمال انسان خواهند بود. «يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَأَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ». در روزی که زبان‌ها و دست‌ها و پاهایشان بر ضد آنان به گناهای که همواره انجام می‌دادند، شهادت دهند. (نور: ۲۴) (قرآن؛ ۲۴:۲۴)، زمان: «هیچ روزی بر فرزند آدم نمی‌گذرد مگر اینکه به او می‌گوید: ای فرزند آدم، من

روز تازه‌ای هستم و بر تو گواه هستم. در من سخن نیکو بگو و کار نیک انجام بده تا در قیامت به نفع تو گواهی دهم.» (امیرالمؤمنین علی (ع))، (بحارالانوار، ج ۵۰).

زمین: ذَا زُلْزَلَتِ الْأَرْضُ زُلْزَالَهَا «۱» وَ أَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا «۲» وَقَالَ الْإِنْسَانُ مَا لَهَا «۳» يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا «۴» بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا «۵». آنگاه که زمین به لرزش شدید خود لرزانده شود. و زمین بارهای سنگین خود را بیرون افکند. و انسان بگوید: زمین را چه شده است؟ (که این گونه سخت می‌لرزد). در آن روز زمین خبرهای خود را بازگو کند. چرا که پروردگارت به آن وحی کرده است. (زلزال: ۱-۵) (قرآن؛ ۱-۹۹:۵)، مجموعه ناظران (شکل ۱) بر اساس آیات قرآن کریم در شکل زیر نمایش داده شده است.

شکل ۱. ناظران در قرآن

درمجموع شش مرجع نظارتی در قرآن اشاره شده است که خداوند سبحان ظاهر و باطن اعمال انسان را می‌داند، پیامبران، امامان، فرشتگان، زمین و اعضای بدن شامل سمع، بصر و فؤاد و دست و پا زبان هم ناظران اعمال انسان هستند.

انواع و مراحل حسابرسی و نظارت

نظارت درونی و بیرونی: نظارت درونی: ناظر همان مجری عملیات است. نظارت بیرونی: ناظر مجری عملیات نبوده و از سطوح دیگر بر عملکرد مجری نظارت می‌شود (کونتز و همکاران، ۱۳۷۸).

انواع نظارت و بازرسی از نظر زمان: نظارت و بازرسی قبل از شروع کار یا آینده‌نگر که جنبه بازدارندگی و پیشگیرانه دارد. نظارت و بازرسی حین انجام کار یا زمان وقوع عملیات. نظارت و بازرسی بعد از اجرای کار یا انفعالی/گذشته‌نگر که در این نوع نظارت نتیجه کار بررسی می‌شود. در یک سیستم نظارتی کارآمد باید تلفیقی از هر سه نوع آن مورد استفاده قرار گیرد.

مراحل نظارت و ارزیابی:

الف- تعیین نتایج مورد انتظار، ب- تعیین الگوهای مطلوب، ج- تعیین نحوه جمع‌آوری اطلاعات، د- ارزیابی و نتیجه‌گیری (اولانی، ۱۳۸۴).

اقدامات چهارگانه بازرسی:

۱. **تعیین استانداردها و معیارهایی برای اندازه‌گیری:** تعیین استاندارد برای موفقیت و کارایی یک نظام نظارتی لازم است و عبارت است از بیان هدف‌های سازمان در قالب نتایج قابل اندازه‌گیری و دقیق. در تعیین استاندارد و معیار، تأکید اصلی بر این است که اهداف سازمان به صورت کمی و قابل سنجش بیان شوند؛ چرا که اهدافی که به صورت کیفی بیان گردند، قابل اندازه‌گیری و سنجش نخواهند بود و این، نظارت را با مشکل مواجه خواهد کرد. لذا، اهداف کیفی و کلی را باید به صورت هدف‌های ریز و کوچک و به صورت اعداد و ارقام ذکر کرد تا هنگام نظارت بتوان آن‌ها را مورد ارزیابی و سنجش قرارداد. در یک تقسیم‌بندی کلی، می‌توان استانداردها را به دو نوع عمده تقسیم کرد: استانداردهای کمی (مانند هزینه، درآمد، سرمایه و برنامه) استانداردهای کیفی (که بر کیفیت تولیدات یا خدمات نظر دارند و مطلوبیت آن‌ها را تعیین می‌کنند).

در یک تقسیم‌بندی دیگر، استانداردها بر اساس نحوه به دست آمدنشان، در چند گروه طبقه‌بندی می‌شوند:

۲. استانداردهای تاریخی: بر اساس تجربیات و اطلاعات گذشته به دست آمده‌اند و به همین دلیل، استانداردهای تاریخی نام دارند. استانداردهای تطبیقی یا خارجی: از سایر سازمان‌ها و واحدهای مشابه اقتباس می‌شوند. اندازه‌گیری عملکرد و عملیات: یکی از مراحل مهم و اساسی در فرایند نظارت، تهیه و جمع‌آوری اطلاعات لازم در مورد عملکرد و عملیات است. یک نظام نظارتی بدون در اختیار داشتن اطلاعات کافی، صحیح و به موقع نمی‌تواند نقش مؤثری ایفا کند؛ بنابراین، طراحی یک شبکه اطلاعاتی که قادر باشد برای مسئولان اطلاعات لازم را فراهم سازد و به موقع در اختیار آنان قرار دهد، در نظارت حیاتی و ضروری است.

۳. مقایسه اطلاعات با استانداردها: اطلاعات مربوط به عملکرد واقعی و عملیات انجام شده باید با استانداردها و معیارها مقایسه و تطبیق داده شود تا هم قابل فهم باشد و هم امکان تصمیم‌گیری و اقدامات اصلاحی را ممکن سازد. بهترین روش برای ارائه این اطلاعات استفاده از جدول‌هایی است که مقایسه آن‌ها برای مسئولان و مدیران آسان باشد و گزارش‌ها به گونه‌ای تهیه شود که مطالعه و تجزیه و تحلیلشان کار دشواری نباشد. در صورتی که ارقام زیاد باشد و میزان انحراف از معیارها را نشان دهد، استفاده از رایانه توصیه می‌گردد.

۴. اقدامات اصلاحی: پس از مقایسه و تطبیق انجام شده، اگر نتیجه نشان دهد که عملکرد با استاندارد مطابقت دارد، اقدامات خاصی لازم نیست؛ لیکن اگر انحرافات مشاهده شود، باید علت آن‌ها جستجو شده و اقدامات اصلاحی انجام گردد. هدف اصلی نظام مؤثر نظارتی جلوگیری از اشتباه و انحراف و تطبیق عملکرد با برنامه‌های پیش‌بینی شده است. اگر اقدامات اصلاحی صورت نگیرد، نظام نظارتی ناقص و بی‌نتیجه خواهد بود. همچنین، اگر اختلاف بین نتایج و پیش‌بینی‌ها زیاد باشد، باید برنامه و هدف‌ها نیز مورد بازنگری قرار گیرد (کونتز و همکاران، ۱۳۷۸).

ویژگی‌های نظام نظارتی و بازرسی کارآمد:

۱. **اصلاح‌گری:** گزارش ناظران باید مشتمل بر ارائه راه اصلاحی باشد، یعنی نظارت

خاصیت آسیب‌شناسی و آسیب زدایی داشته باشد؛

۲. **مثبت‌نگری:** بررسی‌ها و پژوهش‌های علمی نشان داده است که همواره تشویق در

اصلاح رفتار افراد مؤثرتر از تنبیه بوده است؛

۳. **پیش‌نگری:** باید جنبه بازدارندگی و پیشگیرانه داشته باشد؛
۴. **عینیت‌گرایی:** باید عملکردها با استانداردها و معیارهای قابل‌سنجش عینی مورد ارزیابی قرار گیرند؛
۵. **سازمان‌گرایی:** سیستم نظارتی کارآمد نباید تنها به دنبال فرد خاصی به‌عنوان متخلف باشد؛
۶. **واقع‌گرایی:** علاوه بر بیان نقاط ضعف، لازم است به نقاط مثبت و مزیت‌های جامعه مورد ارزیابی نیز توجه کند و به دنبال مچ‌گیری نباشد؛
۷. **کارایی و غایت‌نگری:** باید مواردی که ارزش صرف هزینه و وقت را داشته باشد مورد ارزیابی قرار گیرند؛
۸. **کل‌نگری:** یک سازمان مجموعه‌ای از اجزا و بخش‌ها بوده و همه اجزاء و بخش‌های آن باید موردتوجه واقع شوند؛
۹. **مشتری‌گرایی:** باید رضایت گیرندگان خدمت مدنظر باشد؛
۱۰. **فرهنگ‌مداری:** یک سیستم نظارتی و بازرسی بهره‌ور باید فرهنگ و ارزش‌های حاکم بر آن جامعه را موردتوجه قرار دهد تا با نظام خودکنترلی و مشارکت فعال اعضای جامعه، باعث کاهش هزینه‌ها و افزایش کارایی شود و در نتیجه همه عناصر درروند نظارت و بازرسی سهیم شوند و فرهنگ انتقاد و نظارت‌پذیری در بین مدیران حاکم شده و خود را پاسخگو بدانند؛
۱۱. **عدالت‌جویی:** سیستم نظارتی کارآمد و اثربخش عدالت را به‌عنوان یک هدف صحیح و ارزشمند برگزیند و عدالت را به‌طور کامل اجرا کند و اطلاعات دقیق و درستی از نظارت‌شوندگان، وظایف و نگرش آنان در اختیار داشته و کاملاً مبتنی بر عدالت قضاوت نماید. (نوروزیه، ۱۳۸۴).

فواید بازرسی:

۱. پیشگیری از وقوع اشکالات در سیستم و جلوگیری از تخلف؛
۲. جلوگیری از رشد، توسعه و تکرار عوامل بروز تخلف که در نتیجه آن از صرف هزینه‌های بعدی برای کشف تخلف و برخورد با نواقص موجود و ریشه‌دار در سیستم جلوگیری می‌گردد؛
۳. کمک به اجرای قانون و نیل به اهداف پیش‌بینی شده در آن؛
۴. آموزش در حین خدمت و افزایش بهره‌وری کارکنان؛
۵. حفظ حقوق مردم و نظام؛
۶. فراهم آمدن موجبات تجزیه و تحلیل منطقی بر عملکرد گذشته و حال ادارات (نوروزیه، ۱۳۸۴).

پیامدهای عدم وجود نظارت و کنترل: با توجه به منابع مختلف آثار سوء نبود نظارت از مجموعه مطالعات به شرح زیر خواهد بود.

جدول ۱- پیامدهای عدم وجود نظارت و کنترل

ردیف	پیامد	توضیح	منبع
۱	بی‌ارزش شدن کار و تلاش	نبود نظارت موجب تضعیف شایسته‌سالاری و کاهش ارزش اجتماعی کار و تولید می‌شود.	مطهری، ۱۳۷۸
۲	سقوط ساختار اجتماعی و حقوقی	جامعه‌ای که بر قوانین استوار است، بدون نظارت به سمت هرج و مرج و فروپاشی ساختارها می‌رود.	صراف‌زاده، ۱۳۸۹
۳	گسترش فساد در جامعه	در غیاب کنترل و بازرسی، بستر برای سوءاستفاده، رشوه، اختلاس و رانت‌خواری مهیا می‌شود.	رحمانی، ۱۳۹۸
۴	عدم تحقق عدالت اجتماعی	بدون نظارت، توزیع منابع و فرصت‌ها ناعادلانه خواهد بود و عدالت اجتماعی محقق نمی‌شود.	حسینی، ۱۳۹۵

ردیف	پیامد	توضیح	منبع
۵	فاصله دولت و ملت	نبود نظارت باعث کاهش اعتماد عمومی و افزایش شکاف بین حکومت و مردم می‌شود.	حیدری، ۱۳۹۹

پیشینه پژوهش

موضوع نظارت، حسابرسی و بازرسی در متون اسلامی، اگرچه به صورت مستقیم کمتر مورد توجه پژوهش‌های دانشگاهی قرار گرفته، اما در قالب مباحثی چون حکمرانی اسلامی، عدالت اجتماعی و شفافیت در مدیریت مورد بررسی قرار گرفته است.

الف: مطالعات قرآنی و تفسیری: بخش قابل توجهی از پژوهش‌های قرآنی، بر مفهوم مسئولیت‌پذیری و پاسخ‌گویی متمرکز بوده‌اند. طباطبایی (۱۹۹۷) در تفسیر المیزان ذیل آیه (وَقَفَّوْهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ) (صافات: ۲۴) بر این نکته تأکید می‌کند که حسابرسی و بازخواست از انسان‌ها یک اصل فراگیر الهی است که شامل همه افراد جامعه و حتی حاکمان می‌شود. همچنین علامه فیض کاشانی در تفسیر صافی بر اساس آیات ۷ و ۸ سوره زلزال، حسابرسی دقیق اعمال انسان را از مبانی نظارت در اسلام دانسته است (فیض کاشانی، ۱۳۶۲). سبحانی (۱۳۸۳) نیز در منشور جاوید، آیات مربوط به امر به معروف و نهی از منکر (آل عمران: ۱۰۴ و ۱۱۰) را به عنوان پایه‌های قرآنی نظارت اجتماعی تفسیر کرده است. به همین ترتیب، معرفت (۱۳۸۱) در التفسیر الأثری الجامع تأکید می‌کند که مفهوم «شهادت بر اعمال» (نساء: ۴۱) نشان‌دهنده حضور ناظران الهی در زندگی انسان‌هاست که در نظام اجتماعی نیز باید الگوبرداری شود.

ب: پژوهش‌های تاریخی و سیره شناسی: مطالعات تاریخی بیشتر بر عملکرد نظارتی پیامبر (ص) و امام علی (ع) متمرکز بوده‌اند. جعفریان (۱۳۸۷) در تاریخ سیاسی اسلام مواردی از بازخواست پیامبر (ص) از والیان، مانند ارزیابی عملکرد «معاذ بن جبل» در یمن و «عتاب بن اسید» در مکه را ذکر کرده است. همچنین وی نشان می‌دهد که پیامبر (ص) در صورت مشاهده کوتاهی، بلافاصله کارگزاران را عزل می‌کرد. در حوزه علوی، مطهری (۱۳۷۸) در سیری در نهج البلاغه بر اهمیت نامه‌های امام علی (ع) به والیان تأکید می‌کند و آن‌ها را سندی روشن از نظام نظارتی علوی می‌داند. به طور خاص، نامه ۵۳ به مالک اشتر و نامه ۴۱ به عثمان بن حنیف، نمونه‌های برجسته‌ای از

توجه امام به شفافیت اقتصادی و مقابله با اشراف‌گرایی هستند (نهج‌البلاغه، نامه‌های ۴۱ و ۵۳). افزون بر این، موسوی (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان بازخوانی عهدنامه مالک اشتر به‌مثابه منشور نظارتی، این نامه را به‌منزله یک چارچوب جامع نظارت اداری معرفی می‌کند.

ج: پژوهش‌های مدیریتی و معاصر: در دهه‌های اخیر، پژوهش‌های بسیاری در حوزه مدیریت اسلامی به بررسی این مفاهیم پرداخته‌اند. حسینی (۱۳۹۵) در اصول حکمرانی خوب به تطبیق شاخص‌های شفافیت و پاسخ‌گویی در گفتمان سازمان ملل با آموزه‌های اسلامی پرداخته و نشان داده که این شاخص‌ها در قرآن و سیره نیز ریشه‌دارند. حیدری (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان نظارت و شفافیت در نظام اداری ایران بر ضرورت بهره‌گیری از ظرفیت‌های دینی برای تقویت نهادهای نظارتی تأکید کرده است. رحمانی (۱۳۹۸) نیز در کتاب بازرسی و نظارت در مدیریت دولتی تأکید کرده که یکی از عوامل اصلی کاهش فساد در نظام اداری، تلفیق الگوهای بازرسی مدرن با آموزه‌های دینی است. افزون بر این، احمدی (۱۳۹۷) و قنبری (۱۳۹۶) در مقالات خود نشان داده‌اند که اصل امر به معروف و نهی از منکر، می‌تواند به‌عنوان نظارت اجتماعی فراگیر نقش‌آفرینی کند.

لذا به‌رغم وجود این پژوهش‌ها، اغلب آن‌ها به‌صورت جزیره‌ای و تک‌بعدی عمل کرده‌اند. پژوهش‌های تفسیری بر آیات تمرکز داشته‌اند (طباطبایی، ۱۹۹۷؛ سبحانی، ۱۳۸۳)، مطالعات تاریخی بیشتر به سیره معصومان پرداخته‌اند (جعفریان، ۱۳۸۷؛ مطهری، ۱۳۷۸) و تحقیقات مدیریتی نیز غالباً رویکرد کاربردی معاصر داشته‌اند (حیدری، ۱۳۹۹؛ حسینی، ۱۳۹۵)؛ اما پژوهش جامعی که این سه بعد (قرآن، سیره نبوی و سیره علوی) را به‌طور هم‌زمان و یکپارچه مورد تحلیل قرار دهد، همچنان نادر است؛ بنابراین، پژوهش حاضر می‌کوشد با رویکردی تلفیقی، تصویری جامع از حسابرسی، نظارت و بازرسی در حکمرانی اسلامی ارائه دهد.

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نوع ترکیبی با رویکرد کیفی است که در دو مرحله انجام شده است. در مرحله نخست، پیمایش و تحلیل منابع با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای در حوزه منابع اصلی اسلامی شامل قرآن کریم، نهج‌البلاغه صورت گرفت. این مرحله با تکیه بر روش تحلیل محتوای

کیفی با رویکرد استنباطی انجام شد؛ بدین معنا که از متن‌های دینی، مفاهیم و مضامین مرتبط با حسابرسی، نظارت و بازرسی استخراج گردید روش استنباطی به‌ویژه در پژوهش‌های اسلامی اهمیت دارد، زیرا به پژوهشگر امکان می‌دهد مضامین را از بطن آیات و روایات استخراج کند و با سیره عملی پیامبر اکرم (ص) و امام علی (ع) تطبیق دهد (فراهانی، ۱۳۹۲) و (شریر، ۲۰۱۲؛ دلاور، ۱۳۹۶). در مرحله دوم، از روش تحلیل مضمون بهره‌گیری شد تا شبکه مضامین استخراج گردد. این روش در علوم انسانی و مدیریت کاربرد گسترده دارد و بر اساس چارچوب پیشنهادی براون و کلارک^۲ (۲۰۰۶) شامل شناسایی داده‌ها، کدگذاری اولیه، جست‌وجوی مضامین، مرور مضامین و درنهایت ارائه شبکه مضامین است. تحلیل مضمون به پژوهشگر اجازه می‌دهد داده‌های متنی حاصل از متون دینی و منابع مدیریتی را سازمان‌دهی و دسته‌بندی کند و در قالب مفاهیم کلان‌تر نمایش دهد. (عزتی، ۱۳۹۴۹). درنهایت، یافته‌های حاصل از دو بخش تحقیق با مفاهیم و تعاریف علمی تطبیق داده شد. این تطبیق به‌منظور ارائه یک مدل مفهومی تلفیقی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی و ادبیات علمی صورت گرفت. چنین رویکردی در ادبیات مدیریت اسلامی نیز توصیه شده است، زیرا از یک سو موجب استفاده نظام‌مند از منابع اصیل دینی می‌شود و از سوی دیگر، اعتبار علمی یافته‌ها را در چارچوب مفاهیم پذیرفته‌شده افزایش می‌دهد (قلی‌پور، ۱۳۸۷). به بیان دیگر، این پژوهش ضمن بهره‌گیری از ظرفیت‌های تحلیل محتوای کیفی استنباطی در متون اسلامی و تحلیل مضمون شبکه‌ای در متون مدیریتی، با ترکیب این دو روش، به مدلی دست‌یافت که هم‌ریشه در آموزه‌های دینی دارد و هم بر اصول علمی مدیریت استوار است.

بحث و یافته‌های تحقیق

شبکه مضامین شامل مفاهیم اصلی از داده‌ها به **کدهای باز** → **کدهای محوری** → **کد انتخابی** → **مأموریت‌ها** پیوند زده می‌شود. مضمون پایه در قالب چهار مضمون سازمان‌دهنده و یک مضمون فراگیر سازمان‌یافته است.

شبکه مضامین حسابرسی، نظارت و بازرسی در قرآن و سیره و تحقیقات

1 -Thematic Analysis

2 - Braun & Clarke, 2006

سطح ۱: مضامین پایه (کدهای باز / مفاهیم استخراج شده)

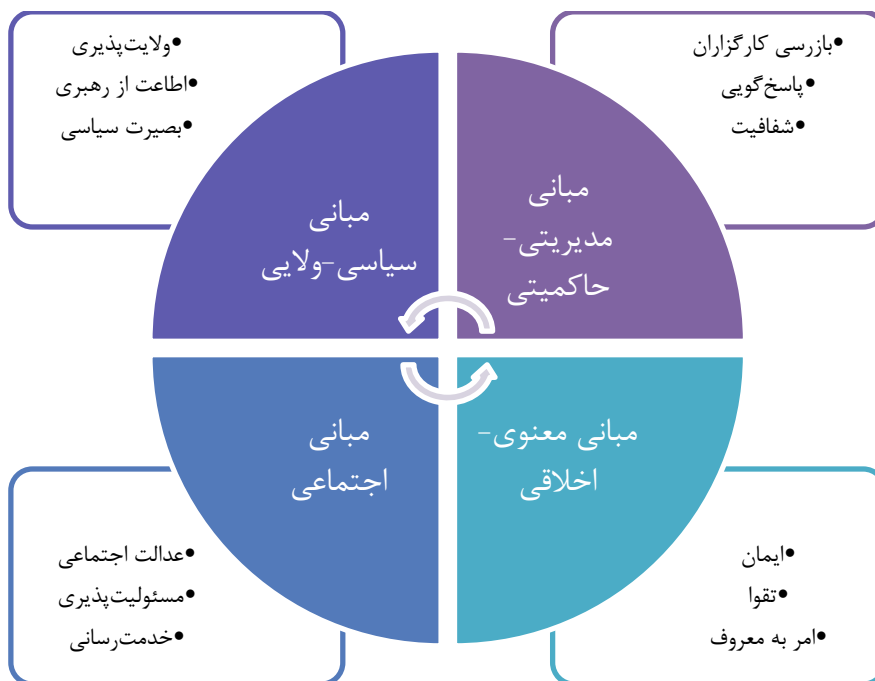
- (۱) ایمان، تقوا، معنویت؛
- (۲) امر به معروف و نهی از منکر؛
- (۳) اطاعت از رهبری و ولایت‌پذیری؛
- (۴) مسئولیت‌پذیری اجتماعی؛
- (۵) مبارزه با فساد؛
- (۶) عدالت‌خواهی؛
- (۷) پاسخ‌گویی مدیران؛
- (۸) مراقبت از بیت‌المال؛
- (۹) بازرسی از کارگزاران؛
- (۱۰) شفافیت در حکومت.

سطح ۲: مضامین سازمان‌دهنده (کدهای محوری)

- (۱) مبانی معنوی-اخلاقی (ایمان، تقوا، امر به معروف)؛
- (۲) مبانی سیاسی-ولایی (ولایت‌پذیری، اطاعت از رهبری، بصیرت سیاسی)؛
- (۳) مبانی اجتماعی (مسئولیت‌پذیری، خدمت‌رسانی، عدالت اجتماعی)؛
- (۴) مبانی مدیریتی-حاکمیتی (بازرسی کارگزاران، پاسخ‌گویی، شفافیت).

سطح ۳: مضمون فراگیر (کد انتخابی)

حسابرسی، نظارت و بازرسی به مثابه اصل بنیادین حکمرانی اسلامی، همان گونه که مشخص شد مضمون فراگیر این تحقیق «حسابرسی، نظارت و بازرسی به مثابه اصل بنیادین در حکمرانی اسلامی» به عنوان پدیده محوری مضامین فراگیر و پایه است. این شبکه مضامین نشان می‌دهد که مفاهیم پایه در ۴ خوشه محوری (معنوی، سیاسی، اجتماعی، مدیریتی) دسته‌بندی شده‌اند و در نهایت به یک مضمون فراگیر: نظارت و حسابرسی در اسلام به عنوان ابزار عدالت و سلامت نظام می‌رسند.

شکل ۲- شبکه مضامین (محقق، ۱۴۰۴)

بررسی شبکه مضامین حسابرسی، نظارت و بازرسی نشان می‌دهد که:

- مرکز: مضمون فراگیر (حسابرسی و نظارت به عنوان اصل حکمرانی اسلامی)؛
- لایه دوم: مضامین محوری (معنوی-اخلاقی، سیاسی-ولایی، اجتماعی، مدیریتی-حاکمیتی)؛
- لایه سوم: مضامین پایه (ایمان، تقوا، عدالت، شفافیت و ...).

نتیجه‌گیری

حسابرسی، نظارت و بازرسی سه مفهوم بنیادین در نظام مدیریتی و حکمرانی اسلامی هستند که ریشه در آموزه‌های وحیانی قرآن و سیره معصومان دارند. در این تحقیق من استفاده از منابع علمی و استانداردها عمدتاً به آیات قرآن در موضوع نظارت و حسابرسی اشاره و توسط خداوند، فرشتگان و... صورت می‌گیرد پرداخته شده است در این پژوهش تلاش شده است تا با اتکا بر منابع

اصیل اسلامی، جایگاه و اهمیت این سه مفهوم بررسی و بازخوانی شود. محقق با روش تحقیق تحلیل مضمون ضمن استخراج مضامین پایه ۱۰ مورد به چهار مضمون سازمان دهنده و یک مضمون فراگیر به عنوان پدیده محوری تحقیق یافت شده است، با توجه به پیشنهادها و پیشنهادها بررسی شده این نگاه به حسابرسی و نظارت به عنوان یک اصل حکمرانی جنبه نوآوری این تحقیق است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که در نگاه قرآن و معصومان (ع)، حسابرسی، نظارت و بازرسی نه تنها یک ضرورت اداری که در سایر تحقیقات هم به آن پرداخته شده است، بلکه یک اصل ایمانی و اخلاقی است که به عدالت اجتماعی و سلامت حکومت منجر می‌شود. همچنین قرآن کریم بارها بر اصل پاسخ‌گویی، شفافیت، مبارزه با فساد و ضرورت مراقبت از مسئولیت‌ها تأکید کرده است. در سیره پیامبر (ص)، نمونه‌های روشنی از نظارت بر کارگزاران و بازرسی دقیق عملکرد آنان مشاهده می‌شود. همچنین امام علی (ع) در دوران مسئولیت خود با تأسیس نظام نظارتی منسجم و پیگیری فساد اقتصادی و اداری، الگویی ماندگار برای حکمرانی دینی بر جای گذاشت. نتایج حاصل از این تحقیق نشان می‌دهد که سه مفهوم محوری حسابرسی، نظارت و بازرسی در مجموع به مثابه اصل بنیادین حکمرانی اسلامی در اندیشه اسلامی هستند و می‌توانند الهام‌بخش اصلاح نظام‌های مدیریتی معاصر و پایه‌های حکمرانی صالح باشند. حسابرسی و نظارت در اندیشه اسلامی ابزار محوری حکمرانی اسلامی است و لذا تحقیق و کیفیت بخشیدن به آن امری لازم و واجب است. حسابرسی، نظارت و کنترل یکی از وظایف اصلی مدیران است و بدون آن برنامه‌های سازمان موفق نخواهند بود. نظارت مستمر و عادلانه خداوند بر اعمال انسان نیز تأکیدی بر ضرورت این امر است. با توجه به اینکه این تحقیق مبتنی بر برخی از آیات مرتبط با اصول حکمرانی بوده است لذا پیشنهاد می‌گردد با توجه به کل آیات قرآن در تحقیقی گسترده‌تر به صورت عمیق به موضوع نظارت جامع در قرآن پرداخت.

فهرست منابع

- احمدی، محمد. (۱۳۹۷). « امر به معروف و نهی از منکر و نقش آن در نظارت اجتماعی ». فصلنامه پژوهش‌های اسلامی، ۱۲(۲)، ۵۵-۷۸.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۷). تاریخ سیاسی اسلام. قم: نشر معارف.
- حاجی کریمی، عبدالله و رنگریز، علی. (۱۳۸۷). مدیریت منابع انسانی. تهران: سمت.
- حسینی، علی. (۱۳۹۵). مدیریت اسلامی و الگوهای نظارت. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حسینی، محمد. (۱۳۹۵). اصول حکمرانی خوب. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- حیدری، علی. (۱۳۹۹). نظارت و شفافیت در نظام اداری ایران. تهران: سمت.
- حیدری، محمد. (۱۳۹۹). روش تحقیق در علوم انسانی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دلاور، علی. (۱۳۹۶). روش تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی. تهران: انتشارات ویرایش.
- رحمانی، سید مهدی. (۱۳۹۸). بازرسی و نظارت در مدیریت دولتی. تهران: دانشگاه تهران.
- سازمان حسابرسی. (۱۳۹۱). استانداردهای حسابرسی. تهران: نشر الکترونیک.
- سبحانی، جعفر. (۱۳۸۳). تفسیر منشور جاوید (جاوید) جلد ۱-۱۴. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
- سبحانی، غلامرضا. (۱۳۸۳). مدیریت مالی عمومی. تهران: نشر سمت.
- صرافی زاده‌صراف‌زاده، سید رضا. (۱۳۸۹). مدیریت مالی عمومی. تهران: نشر نی.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۹۹۷). تفسیر المیزان (جلد ۱-۲۰). قم: دفتر نشر اسلامی.
- عزتی، داود. (۱۳۹۴). روش تحقیق کیفی در علوم انسانی. تهران: سمت.
- علوی تبار، سید محمد. (۱۳۹۰). بازرسی و نظارت اداری. تهران: انتشارات سمت.
- فراهانی، محمدرضا. (۱۳۹۲). روش‌شناسی تحقیق در علوم قرآن و حدیث. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- فیض کاشانی، ملا محسن. (۱۳۶۲). تفسیر صافی (جلد ۱-۲). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- قلی‌پور، آرش. (۱۳۸۷). روش تحقیق در مدیریت. تهران: سمت.
- قنبری، علی. (۱۳۹۶). «نظارت اجتماعی در اسلام با تأکید بر اصل امر به معروف و نهی از منکر». مجله مطالعات دینی، ۸(۱)، ۳۳-۵۲.
- کاظمی، حسین. (۱۳۹۴). نظام نظارتی امام علی (علی‌ع) در نهج‌البلاغه. فصلنامه علوم اسلامی، ۶(۲)، ۱۰۱-۱۲۰.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۸). سیری در نهج‌البلاغه. تهران: انتشارات صدرا.
- معرفت، محمدهادی. (۱۳۸۱). التفسیر الأثری الجامع. قم: مؤسسه فرهنگی التمهید.
- موسوی، حسین. (۱۳۹۲). «بازخوانی عهدنامه مالک اشتر به مثابه منشور نظارتی». مجله پژوهش‌های اسلامی، ۲۴(۳)، ۵۵-۷۸.

[illegible]

FName LName¹ | FName LName² | FName LName³

Abstract

[illegible]

Keywords: Keywords, Keywords Keywords, Keywords Keywords Keywords.

1. Scientific Position, Name of the Faculty, University Name, City, Country.
2. Corresponding Author: Assistant Professor, Department of Philosophy of Education, Department of Education, Amin Police University, Tehran, Iran.
EmailAddress@ihu.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Educational Sciences, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran